

Obr. 2.8.7: Grafické znázornění indexu regionální identity v krajích

Zdroj: Chromý, Marada (2002–2003)

2.9 Lidová architektura

Úvodem

Památkám lidového stavitelství je u nás v posledních letech věnována stále větší pozornost odborníků i veřejnosti. Důvody tohoto zájmu lze jistě hledat ve zvýšeném zájmu o cestování, poznávání památek i o venkov a fenomén krajiny obecně. Zatímco historické objekty slohové architektury (např. hrady, zámky či městské památkové rezervace) jsou všeobecně velmi známé a je jim tradičně věnována pozornost památkové péče i veřejnosti, lidová architektura stála donedávna jaksí v pozadí. Teprve v 90. letech se začal zvyšovat zájem o naši vesnici a studium venkovského prostoru vedlo i k vyhlášení řady vesnických památkových rezervací. V novém politickém systému pominulo nebezpečí unifikovaných „socialistických samoobsluh“, symbolizujících myšlenku přiblížení vesnice městu, je tu však nebezpečí nové ve formě novostaveb importovaných, v našem prostředí cizorodých, domů. Stavebník (či projektant?) si mnohdy snad ani neuvědomuje, že netradičním řešením stavby a jejím umístěním v exponované poloze může zcela zničit dosud harmonickou tvář daného prostoru a obec zcela urbanisticky zdevastovat. Ztratili jsme cit pro prostředí, v němž žijeme? Nebo pramení tyto „zkratky“ jen z neznalosti rozdílů stavebních tradic v daném místě? Záměrem tohoto textu je přiblížit tradiční lidové stavitelství obecně i z hlediska jeho územní diferenciacce, kterou příznačně charakterizoval Mencl (1986, s. 563):

„V rozmístění, půdoryse, stavební skladbě i rozloze lidového domu je značná rozmanitost, vyplývající z podmínek přírodních (geomorfologický ráz krajiny, kvalita půdy), výrobních (zemědělská výroba, chov dobytka apod.), historických (záměr vrchnosti) a etnických (především české a německé etnikum).“

Tento citát (ačkoli etnická hlediska jsou v řadě ohledů dnes přehodnocována) přibližuje podmínky vzniku řady regionálně odlišných typů lidového domu na našem území, rozmanitost v uspořádání staveb kolem dvora či v půdorysu vesnických sídel. Styk různých stavebních kultur, historický vývoj osídlení nebo poměrně rozmanité přírodní podmínky na našem relativně malém území způsobily mimořádně vysokou rozmanitost lidového stavitelství v Česku. O vlivu přírodních podmínek na převládající používání určitého stavebního materiálu – dřeva, hlíny, hrázdní – budeme psát v následující kapitole. Přírodní podmínky byly rovněž hlavním faktorem určujícím typ zemědělské výroby. V rolnických oblastech, kde byla vysoká potřeba prostor pro skladování rostlinné produkce, se vyskytovaly domy převážně komorového typu, v dobytkářských oblastech pak typu chlévního. Reliéf zase do značné míry určoval urbanismus vesnice (v rovinách mohla vznikat semknutější zástavba, v kopcovitém terénu rozptýlená), ale ovlivnil také seskupení staveb kolem dvora. Bohatství regionu a sociální struktura obyvatel samozřejmě přímo souvisela s velikostí usedlostí. Bohatší hospodářství měla vyděleny hospodářské prostory jako samostatné stavby – stodoly, chlévy, sýpky apod.

Půdorysné typy venkovských sídel

Přírodní podmínky a historický vývoj osídlení se promítá do půdorysu venkovských sídel. V literatuře se uvádí hned několik typologií, zde přebíráme dělení podle Baláše (1968) pro jeho jednoduchost a logiku.

Nejstarší slovanské osídlení u nás se pochopitelně lokalizovalo v nižších polohách a tvořily ho shluky sídlišť rozrůstající se pozvolna z původního jádra. Tzv. vnitřní kolonizace během 10. století n. l. vytvořila vsi často s názvy podle rodových jmen (to i později), dále Újezdy a Ochozy (území bylo vyznačeno objetím či obejitím). Vsi byly zakládány také církevní nebo světskou vrchností v méně obydlených částech, na hranicích země, na dálkových stezkách. Tzv. **návesní vsi** jsou většinou raně feudálního stáří. Typické pro ně bylo rozdělení plužiny podle kvality půdy, kdy orná půda patřila k jednotlivým usedlostem, ale pastviny byly společné. Typem návesní vsi je i známá okrouhlice, kdy zástavba je pravidelně rozložena kolem kruhové návsi. V 18. století vznikaly vesnice podobného půdorysu, ale s lichoběžníkově rozdělenou plužinou. **Hromadné vsi** s nepravidelným půdorysem vznikaly v oblastech s nerovným terénem. Většinou chybí stavební i komunikační centrum sídla, parcely mají rozmanitou velikost i tvar.

Tzv. velká kolonizace proběhla ve 12.–14. století obyvatelstvem pocházejícím především z Německa a směřovala zejména do liduprázdných pohraničních oblastí. Tyto vesnice byly zakládány plánovitě tzv. lokátorem (podobně jako

středověká města), který se stal většinou doživotním rychtářem vsi (na Moravě fojtem) a mohl na vesnici provozovat výhodné živnosti jako krčmářství, mlynářství, řeznictví či kovářství. Tyto obce byly často na určitou lhůtu osvobozeny od naturálních či peněžitých dávek – odtud název Lhota. V hornatém pohraničí většinou vznikaly tzv. **řadové vsi** se dvěma (řidčeji jednou) řadou domů podél komunikace či vodního toku jdoucí osou údolí. Štítý domů jsou orientovány do ulice, domy jsou odděleny zahradami, pastvinami či přímo polnostmi, tedy na sebe stavebně nenavazují. Plužina je tvořena dlouhými rovnoběžnými lány za usedlostmi.

V 15. a 16. století dochází na venkově k rozmachu podnikání vrchnosti i bohatých obyvatel vesnice. Se zakládáním rybníků je spojeno i rušení sídel a přesuny obyvatelstva. Zvláště v pohraničních hvozdech jsou zakládány četné sklářské hutě a osady, vznikají panské dvory (často osamocené), lomy, cihelny. Růst obyvatelstva způsobil zastavování návsí. Třicetiletá válka přinesla pustošení a zánik mnoha vesnic, z nichž mnohé už nebyly obnoveny. Od konce 17. století došlo k opětovnému růstu počtu obyvatelstva, což podmiňovalo expanzi obyvatelstva do dosud řídké zalidněných horských oblastí. Především v 17. a 18. století tak v horských oblastech Šumavy, Krkonoš a Karpat vznikly mýcením lesů **rozptýlené vsi**. Mají nepravidelný půdorys, domy jsou od sebe často velice vzdáleny, zahrady se neplocují – funkci plotu přebírají ovocné stromy vysazené např. do rohu parcely.

V níže položených oblastech dochází v 18. století k zahuštění zástavby dělením statků a parcelací pozemků, vznikají obydlí domkářů (lidí bez zemědělské půdy živicích se námezdní prací). V letech 1753, 1771 a 1786 byla parcelace omezena císařskými dekrety, aby nedocházelo k rozdrobenosti a tím k hospodářskému oslabení. V roce 1760 bylo nařízeno číslování domů. Od roku 1760 pak probíhala tzv. raabizace, tj. plánovitě založení asi 1000 vsí s barokně pravidelným půdorysem a parcelami. **Raabizační vsi** mají pravidelný půdorys i členění plužiny, tvoří je jedna či dvě řady domů podél komunikace a mají většinou malou rozlohu. Typické jsou pro ně názvy jako Nová Ves, Nové Dvory ap. V 18. století byly nově zakládány či obnovovány vesnice vrchností i bez vztahu k politice ministra Raaba. V roce 1781 bylo zrušeno nevolnictví, což umožnilo zvýšení mobility pracovních sil na venkově a mělo dopad na rozvoj domácké a manufakturní výroby.

Rozvoj průmyslu, dopravy i zemědělské techniky v 2. pol. 19. století vedl k nárůstu podílu domkářské zástavby i ke vzniku dělnických kolonií. V důsledku zintenzivnění kontaktu venkova s městem dochází k masivnímu průniku prvků slohové zděné architektury do architektury venkovské (poprvé ovšem už koncem 17. století). Kolem poloviny 19. století vznikají zastavěním řadových vsí **vsí ulicové**. Ve snaze obrátit okna obytných prostor domu do ulice je dům rozšiřován „do boku“ a dochází k zastřešení vjezdu do dvora (průjezdu). Kontinuální vývoj venkovské (lidové architektury) u nás končí v meziválečném období specifickým slohem zděné architektury.

Po roce 1948 probíhala ideologicky určená tzv. socializace vesnice, kterou lze při velkém zjednodušení charakterizovat mottem „přiblížení vesnice městu“. Ke zvláště velkým škodám na urbanismu venkovského osídlení došlo v pohraničí po vysídlení českých Němců a následném nedostatečném dosídlení z vnitrozemí, které vedlo k rozsáhlým demolicím domů přímo na návších. Do historických jader našich vesnic byly postupně umístěny obchody se smíšeným zbožím, kulturní domy, školy či ředitelství JZD, jejichž architektonický styl je zpravidla v příkrém rozporu s místní stavební tradicí. Modelové projekty rodinných domů pro venkov, jejichž symbolem se stal tzv. šumperák, i různé individuální projekty přinesly naší vesnici zvýšení zástavby, nelogické rovné střechy a brizolitové fasády. Tento trend byl posílen také zavedením tzv. střediskové soustavy obcí v 70. letech 20. století, které omezilo stavební rozvoj okrajových sídel a docházelo k jejich chátrání, naopak do střediskových obcí směřovala finanční podpora na zmíněnou, často problematickou „modernizaci“. Uvedená diskontinuita vývoje venkovské architektury trvá dodnes. Současným symbolem ztráty návaznosti na místní stavební tradice jsou domy vznikající v zázemí velkých měst v rámci suburbanizačních trendů.

Jak uvádí Baláš (1968), vliv přírodních podmínek na půdorysný typ vesnice se promítá do jejich geografického rozmístění, i když samozřejmě vedle sebe existují oblasti s vyhraněným typem a oblasti smíšené. Návesní vsi (příklad Třebíže ze Slánska, vlevo nahoře) jsou časté ve vnitrozemí Čech, na jihozápadní, částečně i střední a severní Moravě. Hromadné vsi (příklad Kojákovice na Třeboňsku, vlevo uprostřed) doplňují návesní typ ve Středočeské pahorkatině, na Českomoravské vrchovině nebo v Českém středohoří. Řadová ves je charakteristická pro horská údolí v pohraničí od Šumavy po Jeseníky, v soustředěnější formě také v úrodných českých oblastech (příklad Hradčan na Nymbursku, vpravo nahoře), kde později byly často přestavěny na ulicové vsi. Ulicová ves je běžná v Polabí, na Lounsku, Hané a na Slovácku (příklad Hovorán na Kyjovsku, vpravo uprostřed). Rozptýlené vsi leží v nejvyšších partiích horských oblastí – na Šumavě, v Krkonoších (příklad Horní Malé Úpy, vlevo dole), na západě Krušných hor, částečně v Orlických horách a v Karpatech (Valašsko, Kopanice). Byšičky u Lysé nad Labem sice nejsou tzv. raabizační vsí, reprezentují ovšem vesnice založené podle pravidelného barokního plánu (vpravo dole).

Obr. 2.9.1-6: Příklady půdorysných typů vesnic – letecké snímky

Zdroj: www.mapy.cz

Diferenciace z hlediska tradičních stavebních kultur

Území Česka je z kulturněgeografického hlediska příkladem tzv. **styčného území**. Místem, kde se setkávaly různé evropské kultury, a tedy i různé stavební tradice.

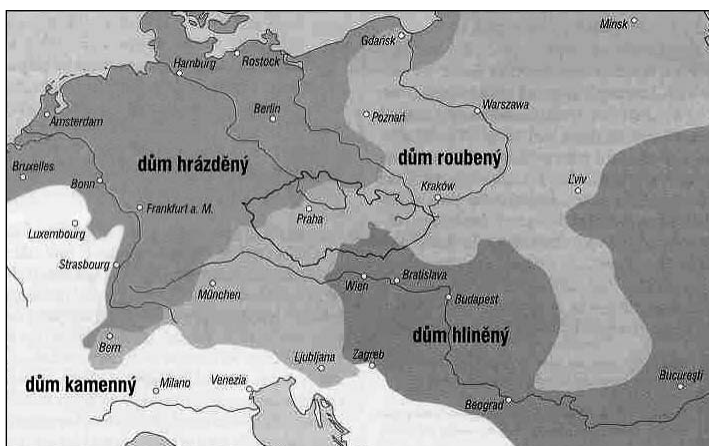
Jihoevropská stavební kultura rozvíjela v prostoru od jadranského pobřeží Balkánu přes Apeninský a Pyrenejský poloostrov až po Britské ostrovy antické tradice, tzn. stavitelství zděné, kamenné. Od římské techniky vytápění se odvozují kachlová kamna obsluhovaná z vedlejší místnosti, doložená u Comského jezera už k roku 735. Tato stavební kultura se na našem území projevila jen okrajově a zprostředkovaně.

Byzantská kultura pronikla do střední Evropy podunajskou stavební tradicí, jejíž jádro nalézáme ve středním a dolním Podunají a na jižní Ukrajině. Jedná se

o sprašové oblasti s nedostatkem lesů. Tato kultura tedy pracuje především s hlínou jako s hlavním stavebním materiálem. Pozdně antická tradice se zde projevila v užívání hliněných sušených cihel. K nám zasahuje tato stavební technika oblastí hliněného domu do moravských úvalů – na Slovácko a Hanou.

Západoevropská stavební tradice vychází z tradice velkých křivých staveb doby železné s velkou krytou halou (dvorem). Je původcem hrázděné konstrukce, která využívá krátké, často nerovné a hůře opracovatelné dřevo listnatých lesů. Prostor její působnosti je uzavřen hranicí, která přibližně probíhá středem Francie, jihovýchodní Anglií, Dánskem, jižním Švédskem, přes dolní Slezsko přichází do severozápadních Čech a přes Bavorsko a severovýchodní Švýcarsko se uzavírá. Jádrem oblasti je tedy střední a dolní Německo. Tato kultura přejala též tradice antické, přicházející z jihu. Oblast hrázděného domu k nám zasahuje z Německa do severočeského a západočeského pohraničí, přibližně od Chebska po Šluknovsko.

Severoevropská stavební kultura se ustavila v Rusku a Skandinávii. Je vázána na výskyt severských jehličnatých lesů, které poskytovaly snadno opracovatelné rovné a dlouhé stavební dřevo. Proto je hlavní stavební technikou severoevropské stavební kultury roubení, jehož vrcholné příklady nalzáme v Karélii (např. známé Kiži na Soloveckých ostrovech). Roubená technika byla v minulosti některými badateli přisuzována starým Slovanům. Vzhledem ke skutečnosti, že je rozšířena i v části Bavorska, v dunajské části Alp i ve Švýcarsku, je zřejmé, že její výskyt je vázán spíše na vhodný materiál, a tedy na přírodní podmínky, než na konkrétní etnikum. Její rozšíření bylo ze západu zatlačováno šířením hrázděné techniky, se kterou se technika roubení snadno kombinovala. Oblast dřevěného domu u nás pokrývá téměř celé státní území s výjimkou výše jmenovaných moravských úvalů (hliněný dům) a severočeského a západočeského pohraničí (hrázděný dům).

Obr. 2.9.7: Rozšíření hlavních stavebních kultur ve střední Evropě

Zdroj: upraveno podle Mencl (1986), Marada (2000)